

ОНТОГЕНЕТИЧНІ СТАДІЇ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕРЦЕПЦІЇ НА ЕТАПІ ДОШКІЛЬНОГО ДИТИНСТВА

Омельченко Ірина Миколаївна,
Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка,
м. Полтава, Україна

Формування соціальної перцепції як фундаментальної складової адекватної інтерперсональної взаємодії у дітей старшого дошкільного віку є важливим завданням сучасної дошкільної освіти. Оскільки саме в дошкільний період дитинства закладаються основи соціальної компетентності, формується підґрунтя майбутньої шкільної зрілості – важливого складника життєвої компетентності як цілісної характеристики психіки та особистості (І.Д. Бех, О.Л. Кононко, О.В. Киричук).

Розв'язання психолого-педагогічних завдань, пов'язаних із проблемою соціальної перцепції, перш за все передбачає розвиток особистості, створення необхідних умов для розвитку її самосвідомості, формування готовності до неускладненого спілкування з іншою людиною. Тому проблема соціальної перцепції посідає чільне місце у процесі міжособистісного спілкування і діяльності особистості, на сьогодні залишається актуальним предметом досліджень багатьох науковців, які представляють різні галузі та напрями психології (О.К. Агавелян, Г.М. Андрєєва, О.О. Бодальов, В.М. Куніцина, Т.О. Лабунська, І.М. Омельченко, Т.Г. Стефаненко та ін.)

У цьому зв'язку, метою нашої статті є визначення стадій становлення соціальної перцепції на етапі дошкільного розвитку особистості. Мета нашого дослідження була втілена у завданні, проаналізувавши психолого-педагогічну літературу визначити зміст основних новоутворень у розвитку соціальної перцепції на різних етапах дошкільного дитинства та окреслити як порушення спілкування в цей період впливає на становлення дитини як суб'єкта пізнання інших людей.

Теоретичний аналіз проблеми розвитку соціальної перцепції дозволяє нам визначити чотири стадії її становлення від народження до старшого дошкільного віку (див. рис. 1): 1) виділення дорослого з оточуючого світу (від 0 до 2 років); 2) виникнення інтересу до однолітка (від 2 до 3 років); 3) становлення компонентів „простору соціальної перцепції” (від 3 до 5 років); 4) формування елементарної соціальної перцепції (від 5 до 7 років) [9].

Перша стадія – виділення дорослого з оточуючого світу (від 0 до 2 років). Ця стадія розвитку соціальної перцепції характеризується тим, що в дитини формується вибіркоче ставлення до дорослого (Т.Г. Бауер, М.Ю. Кістяківська, Р.Ж. Мухамедрахімов, Ж. Фаган та ін.), вживання імені та пов'язування з ним образу конкретної людини (Х. Таджфел), відбувається становлення емпатії як механізму соціальної перцепції (М. Хаффман).

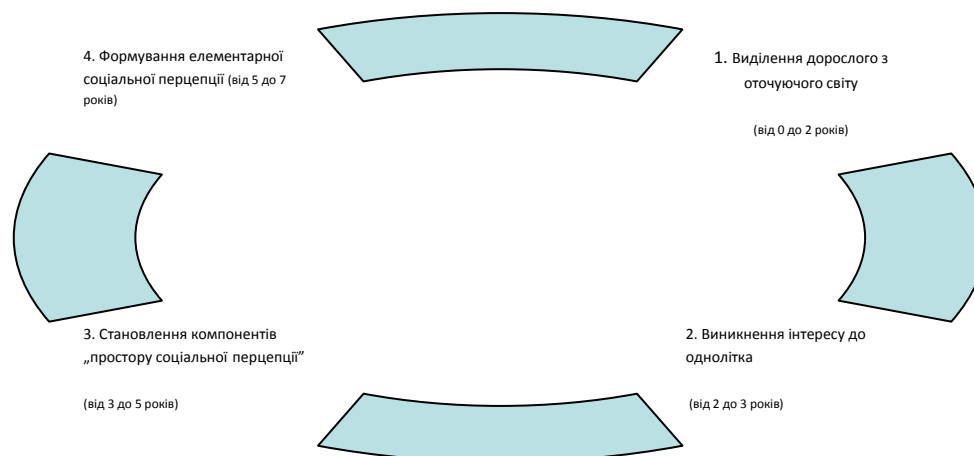

Рис. 1. Стадії становлення соціальної перцепції на етапі дошкільного розвитку особистості

М.Ю. Кістяківська зауважує, що у віці від 3 до 6 місяців у дитини виникає вибіркоче ставлення до дорослого. Тримісячна дитина виділяє свою маму з оточуючого середовища, а шестимісячна дитина розпочинає відрізняти чужих від своїх. Тричотиримісячні діти посміхаються і пожвальноються у відповідь на звернений до них у процесі розмови погляд будь-кого з дорослих, а п'яти-шестимісячні діти під час наближення й звертання до них незнайомої людини, замість того, щоб спочатку посміхнутись, довго і зосереджено дивляться на неї, а потім посміхаються, або відвертаються, а інколи можуть голосно заплакати [5, с. 76-77].

Дослідження Т.Г. Бауера засвідчує, що розуміння існування іншої людини у дитини формується раніше, ніж розуміння постійності предметів. За спостереженнями дослідника, немовлята до п'яти місяців не відчувають неспокою в ситуації, коли бачать у дзеркалі кількох матерів, при цьому вони відчувають радість. Однак приблизно у п'ять місяців немовлята очікували побачити тільки одну матір й виявляли сильне занепокоєння, коли бачили кількох жінок [2].

Ж. Фаган установив, що п'ятимісячні діти впізнають продемонстровані фотокартки з обличчям людини навіть через два тижні. Він зафіксував, що діти починають відчувати труднощі в процесі впізнавання знайомих облич, якщо впродовж двох тижнів їм демонстрували схожі фотокартки. Цей ефект усувався, коли дорослий упродовж короткотривалого проміжку часу демонстрував їм першу фотокартку [7, с. 261].

Неабияке значення в пізнанні дитиною людини відіграє оволодіння мовленням. Уживання імені та пов'язування з ним образу конкретної людини й будь-яких дій, які вона виконує, є яскравим показником розвитку відображення дитиною інших людей. У дитини з'являється здатність узагальнювати відчуття, які виникають під час взаємодії з конкретною людиною. Поглиблене пізнання дитиною інших людей є переходом до називання нею дорослих людей у залежності від виконуваних щодо неї функцій. Зокрема, дослідник Х. Таджфел зазначає, що завдяки розумінню соціальних взаємозв'язків і їх знакового позначення в дитини дуже рано виникає так званий феномен соціальної категоризації, що дозволяє з глобальної, недиференційованої ситуації вичленувати групи „Ми” та „Вони”, „Я” та „Інші” і тому подібне [3].

У цей період відбувається становлення емпатії як одного з механізмів соціальної перцепції. Вважається, що первинні емпатійні реакції дитини на негативний стан матері – тривогу, страх, засмучення – можна виявити у віці 2-3 місяців. Вони носять характер плачу, рухового збудження, відмови від їжі. Вже до кінця 1-го року життя дитина робить спробу заспокоїти засмучену матір. Вона переймається негативним емоційним станом іншої людини. У ранньому віці любов до близьких виявляється у відповідній поведінці дитини: вона жаліє, якщо мама обпекла палець, прагне не шуміти, якщо хтось відпочиває або працює. Таким чином, дитина виявляє емпатію – співчуває і співпереживає.

Детальний аналіз становлення емпатії запропонований зарубіжним дослідником М. Хаффманом, який виділяє чотири стадії її розвитку. До двох років дитина проходить дві стадії: *глобальної* та *егоцентричної емпатії*. Глобальна з'являється на першому році життя і виявляється дитиною, як відповідь на сильні емоції іншої людини. Так, дитина може заплакати, коли почує плач іншої дитини. Егоцентрична емпатія формується в період із 12-18 місяців і характеризується тим, що діти починають реагувати дистресом на стрес іншої людини й намагаються нейтралізувати проблему іншого, пропонуючи допомогу у вигляді іграшки [4, с. 537].

Отже, на даному етапі відбувається становлення соціальної перцепції, виникають певні уявлення про себе й іншого, що виражаються у вживання імені та пов'язування з ним образу конкретної людини і будь-яких дій, виконуваних нею. У дитини з'являється здатність узагальнювати відчуття, які виникають під час взаємодії з конкретною людиною. Поглиблене пізнання дитиною інших людей є переходом до називання дорослих в залежності від виконуваних у відношенні до дитини функцій, до розрізнення за зовнішніми ознаками і особливо перехід до використання в розмові займенників для позначення оточуючих її людей. Цей період є початковим у застосуванні дитиною егоцентричної емпатійної реакції співчуття до іншої людини.

Порушення спілкування в цей період може спровокувати затримку в формуванні здатності розуміти та правильно інтерпретувати невербальну поведінку незнайомих людей, їх емоційний стан і ставлення до себе. К. Тревартен [238] вважає, що існують вроджені механізми розпізнавання емоцій інших людей і „приєднання” дитини до змін в експресії, чим досягається регуляція афективних станів. Ці механізми адаптуються для зв'язку зі станами мозку партнера з комунікації. Фундаментальним механізмом інтерсуб'єктивної координації є кінематичне налаштування (синхронізація активності). На думку К. Тревартена, за емоційну регуляцію (а значить, і за регуляцію соціальної взаємодії) відповідальні підкіркові структури (лімбічна система, базальні ганглії, ретикулярна формація) [10, с. 169]. Отже, така регуляція є вродженою, базовою для всіх подальших видів регуляції.

На думку дослідниці Л.І. Рюминої, депривація спілкування з дорослими в ранньому дитинстві може виступати фактором становлення особистості як суб'єкта пізнання інших людей. Психологічний зміст образу іншої людини у дітей, які виховуються у дитячому будинку, відрізняється від такого ж у їх однолітків із сім'ї як якісною представленістю різних елементів у структурі образу, так і змістовим наповненням, що пов'язано з розумінням емоційних станів людини, її характерологічних особливостей, соціальних ролей, статусу й сфери взаємин людей. Цим дітям більшою мірою, ніж їх ровесникам із сім'ї, властиво формувати вузький, недиференційований образ іншої людини. Установка на іншу людину в них носить негативний характер. До початку навчання в школі вони як суб'єкти пізнання інших людей залишаються на рівні розвитку, характерному для дітей 5-6 років, які виховуються в умовах сім'ї [12].

Таким чином, на першому та другому році життя дитини засвоюються зразки невербальної поведінки різних людей (знайомих і незнайомих). Головним здобутком дитини в цей період є здатність виділяти дорослого з оточуючого середовища, формування глобальної емпатії, координація дій із дорослим у процесі безпосереднього емоційного спілкування.

Друга стадія становлення соціальної перцепції характеризується виникненням інтересу до однолітка (від 2 до 3 років). Дослідження, виконані під керівництвом А.Г. Рузької в 1970-1980-х рр., дозволили виявити специфічні особливості спілкування з однолітками, що якісно відрізняють його від спілкування з дорослими. Перша і найбільш важлива відмінність спілкування дошкільників із однолітками полягає у великій різноманітності комунікативних дій і надзвичайно широкому їх діапазоні. Саме у спілкуванні з однолітком уперше з'являються такі складні форми соціальної поведінки, як удавання, прагнення зробити вигляд, висловити образу, демонстративно не відповідати партнерові, кокетування, фантазування та ін. Друга відмінність спілкування з однолітками полягає в його надзвичайно яскравій емоційній насиченості. Підвищена емоційність і розкутість контактів дошкільників відрізняє їх від взаємодії з дорослими. Дії, адресовані одноліткові, характеризуються значно більшою афективною спрямованістю. Третя специфічна особливість контактів дітей полягає в їх нестандартності та нерегламентованості. Якщо в спілкуванні з дорослим навіть найменші діти дотримуються певних форм поведінки, то при взаємодії з однолітками дошкільники використовують найнесподіваніші та оригінальніші дії і рухи, яким властива особлива розкутість і ненормованість. Подібна свобода спілкування дошкільників дозволяє припустити, що середовище однолітків допомагає дитині виявити свою оригінальність і свій самобутній початок. Якщо дорослий несе для дитини культурно нормативні зразки поведінки, то одноліток створює умови для індивідуальних, вільних виявів дитини. Четверта особливість спілкування однолітків – переважання ініціативних дій над відповідями. Отже, дані особливості, що відображають специфіку дитячих контактів упродовж усього дошкільного віку, слугують підґрунтям для розвитку соціальної перцепції.

М.І. Лісіною були окреслені критерії для визначення наявності потреби у спілкуванні з будь-яким партнером – дорослим або однолітком. Такими критеріями є: 1) увага до іншої людини, яка є виявом спрямованості дитини на пізнання іншого; 2) емоційні вияви, в яких виражається оцінювання дитиною партнера зі спілкування; 3) ініціативні дії, які мають на меті привернення уваги іншої людини; 4) чутливість у

ставленні до партнера зі спілкування, що характеризує особливості сприймання й оцінки іншої людини [8, с. 44].

Таким чином, можемо констатувати, що потреба у спілкуванні з однолітком, а відтак і соціально-перцептивні механізми його сприймання і пізнання формуються впродовж раннього віку поступово. На початку 2-го року життя у дітей з'являється тільки інтерес один до одного, який супроводжується позитивними емоціями. В кінці 2-го року життя спостерігається бажання привернути до себе увагу однолітка і продемонструвати йому свої вміння, а пізніше – на 3-му році життя – виявляється чутливість дітей до ставлення однолітка в формі закріплення і схвалення його дій. Отже, перші форми інтересу та емоційного ставлення дітей один до одного є лише передумовами, на основі яких в майбутньому формується соціальна перцепція.

Третя стадія розвитку соціальної перцепції характеризується становленням її компонентів: мотиваційного, когнітивного, емоційного та поведінкового (від 3 до 5 років) [9].

Молодший дошкільний вік – початковий етап становлення образу однолітка. Визначальною рисою виникаючого образу є його відображений характер. Одноліток цікавить дитину в міру можливості пізнати себе. Перебуваючи з ним у спільній ігровій і практичній діяльності, молодший дошкільник має можливість скласти уявлення про його вміння і знання.

Найбільш дослідженні механізми соціальної перцепції цього періоду в руслі становлення потреби у спілкуванні частково висвітлені у працях А.Г. Рузької, Т.О. Репіної, О.О. Смирнової, А.М. Щетиніної.

На цьому етапі онтогенетичного розвитку розуміти виразну поведінку інших людей діти навчаються поступово. Т.О. Репіна дослідила сприймання дошкільниками виразної сторони малюнків, розкрила ряд особливостей відображення ними експресії. Дослідниця встановила, що найпростіше дошкільниками в картині сприймається емоційний зміст, безпосередньо втілений в міміці зображених персонажів. Сприймання емоційного переживання, що виражене в поставі тіла та жестах героя, або через зображення взаємин персонажів, є достатньо складним, особливо для дітей молодшого дошкільного віку. Дослідницею було виявлено три рівні сприймання: 1) не розуміється ні емоція, висловлена на картині, ні її сюжет; 2) правильно сприймається емоція, хоча сюжет повністю не розуміється; 3) діти усвідомлюють зображений сюжет і правильно сприймають його емоційний зміст. Третій рівень сприймання є домінуючим у дітей старшого дошкільного віку [11].

Схожі дані були отримані в експериментальному дослідженні А.М. Щетиніною. Нею були дослідженні особливості сприймання і розуміння емоційного стану людини дітьми дошкільного віку. В основу визначення типів сприймання було покладено такі параметри: виділення експресивних ознак і визначення емоції словом; ступінь диференційованості експресії; ступінь узагальнення; ступінь вираження емоційного відношення і емпатії. Аналіз експериментального матеріалу дозволив виявити шість типів сприймання дітьми емоцій: довербальний, дифузно-аморфний, дифузно-локальний, аналітичний, синтетичний і аналітико-синтетичний [13, с. 61].

Розвиток мотиваційної сторони спілкування відбивається на зовнішньому вияві взаємодії дітей на рівні невербальних засобів комунікації. Зоровий контакт для дошкільника не є самостійним засобом спілкування, він завжди включений у комплекс інших засобів, головним із яких є мовлення.

Отже, на цій стадії становлення соціальної перцепції в образі партнера починають відображатись його особистісні якості й відбувається диференціація структури образу на ядро і периферію. У подальшому образ ровесника, так як і власний образ, розвивається на основі взаємовпливів цих структурних компонентів.

Процес пізнання і самопізнання – це дві сторони діалектично єдиного процесу, детермінованого існуванням внутрішніх зв'язків між людиною і суспільством. У спілкуванні й спільній діяльності з дорослим дитина оволодіває суспільно виробленими способами пізнання людини, спрямовуючи їх на оцінку інших і самої себе. Пізнання інших веде за собою самопізнання (особистісно значущі риси виявляються спочатку в

оцінюванні інших, потім – себе). Інший виступає безпосередньо як джерело інформації власне про дитину і опосередковано – як критерій для порівняння (як засіб формування еталонних уявлень).

У дітей старшого дошкільного віку виникають якісні зміни у сфері самосвідомості: інтенсивно розвиваються рефлексивні процеси в системі „Я” (Т.О. Рєпіна, С.Г. Якобсон та ін.). Ці процеси актуалізуються під впливом переживань дітьми свого ставлення до інших людей і відношення інших – до себе.

У старшому дошкільному віці виділені раніше тенденції отримують подальший розвиток. В цей час суттєво видозмінюється характер взаємин із ровесником і, відповідно, процес його пізнання. У дитини розширюються уявлення про вміння і знання партнера-однолітка, з'являється інтерес до тих складових його особистості, які до цього не помічалися. Все це сприяє виділенню стійких характеристик однолітка, подоланню ситуативності уявлень про нього, формуванню більш цілісного його образу.

Я.Л. Коломінський зауважує, що у дітей старшого дошкільного віку переважають образні та емоційні компоненти у сприйманні іншої людини [6]. Для того щоб ті чи інші соціально-психологічні еталони, стереотипи могли керувати поведінкою за наявності певної ситуації, людини, необхідно визначити, якому саме еталону відповідає конкретна особа чи ситуація.

Таким чином, Я-концепція починає опосередковувати самопізнання і стає точкою відліку в пізнанні інших. Самопізнання починає визначати, вести за собою пізнання. До цього ж часу виникають стійкі засоби пізнання (еталони, імпліцитні теорії особистості), які, як і Я-концепція, пов'язують пізнання і самопізнання. В цей період з'являється емпатія до почуттів іншого, діти помічають переживання людей і реагують на стрес іншого неоголошуваними способами, оскільки вони краще зчитують і розуміють емоції інших людей.

Зарубіжні дослідники Л. Берк, Х. Бі наголошують, що в цей період дитина починає сприймати відмінності між людьми. Більшість американських дітей володіють уже сформованими концепціями расової й етнічної приналежності та, відповідно, можуть використовувати ярлики „білий”, „чорний” у процесі сприймання картин, ляльок і людей. У процесі сприймання діти орієнтуються на фізичні характеристики (одяг, місце проживання, особисті речі) і можуть розрізнити бідних людей від заможних [3, 4].

Таким чином, у дошкільному віці наслідування дитини може більше або менше відрізнитись, але варто зауважити, що передумовою наслідування є відображення і фіксація дитиною змісту, пов'язаного із зовнішнім образом, діяльністю і поведінкою окремих дорослих і однолітків, відображенням не лише окремих дій і фрагментів поведінки, але й порівняно складних ланцюжків із їх різноманітним складом і способом висловлювання ставлення іншої людини до людей і речей. Це фактично означає, що аналіз поведінки іншої людини піднявся у дитини на більш високий рівень, а також ускладнився і синтез елементів цієї поведінки.

Четверта стадія становлення соціальної перцепції (від 5 до 7 років) характеризується *формуванням елементарної соціальної перцепції*. Для дітей старшого дошкільного віку провідним засобом пізнання соціального світу є інтерпретація ситуації спілкування. Становлення соціальної перцепції в цей період удосконалюється, особливо інтенсивно формуються її емоційний, когнітивний і поведінковий компоненти.

Розпізнавання емоційних об'єктів дітьми дошкільного віку має власну специфіку, яка перш за все знаходить власне відображення в структурній організації процесу ідентифікації. На цій стадії з'являються обидва види емпатії, причому діти здатні до достатньо гострих переживань співчуття і до яскравих виявів заздрості. Як заздрість, так і співчуття втілюються у вчинках старшого дошкільника.

Порівняння особливостей сприймання експресії дітьми 4-5 і 6-7 років дало можливість А.М. Щетиніній виявити вікові відмінності й простежити розвиток розуміння емоційного стану іншої людини: 1) у старшому дошкільному віці рівень розуміння дітьми емоційного стану поліпшується; 2) відмінності в розумінні різних емоцій у старших досліджуваних стають менш яскравими; 3) у старшому дошкільному віці сприймання експресії є більш диференційованим, що відбивається на точності оцінювання переживань

людини; 4) з віком збільшується активний, а також пасивний словник для позначення емоційного стану; 5) до 6 років стан людини стає своєрідним об'єктом пізнання, а експресія виконує роль значущих сигналів [13, с. 63].

Експериментальні дані А.М. Щетиніної підтверджують також дослідження В.О. Барабанщикова та Т.М. Малкової [31]. Вони наголошують на тому, що базові емоції сприймаються більш адекватно, ніж похідні й складові. На відміну від упізнання абстрактних фігур, сприймання експресії обличчя будується за логікою безпосереднього спілкування, обміну інформацією, станами та діями. Під час цього процесу спостерігач ніби занурюється у внутрішній світ іншого, співвідносить із ним власні знання, переживання і форми активності [1, с. 137].

Складність процесу впізнання характеризується тим, що структура еталону змінюється в залежності від модальності емоційного стану. Сприяти вирішенню цієї проблеми може виділення провідного компонента експресивної поведінки, що входить до структури кожного еталону. Таким компонентом є міміка обличчя. Орієнтація на міміку як на провідний компонент експресії у дорослих і дітей є визначальною. На основі результатів експериментальних досліджень були виділені такі індивідуальні механізми розуміння емоцій іншої людини: *кінестетичне копіювання виразу обличчя партнера; інтерпретація ситуації; асоціація з відомими переживаннями; вгадування, виключення; емпатійна реакція.*

Для дітей молодшого дошкільного віку провідним механізмом розуміння емоцій іншої людини є вгадування разом із емпатійними реакціями, а для старших дошкільників і школярів – інтерпретація ситуації. Динаміка розвитку механізмів упізнання експресивної поведінки проходить через індивідуалізовані форми. Розпізнавання емоційних об'єктів дітьми дошкільного віку має власну специфіку, яка знаходить власне відображення насамперед у структурній організації процесу ідентифікації. До неї входять такі компоненти: сприймання експресії, аналіз відповідності експресивних ознак певному емоційному змісту.

У дитини дошкільного віку, за умови рівних можливостей розвитку сприймання, труднощі ідентифікації емоцій виникають на етапі розуміння емоційного стану суб'єкта і співчуття йому. Причини виникнення цих ускладнень можуть бути обґрунтовані особливостями функціонування механізмів ідентифікації емоцій у дошкільників. Загальна вікова динаміка розвитку мови емоцій у дітей характеризується переходом від вербального неструктурованого позначення емоцій (молодший дошкільний вік) до їх вербального структурованого пояснення через узагальнюючі поняття (старший дошкільний вік) [13].

Х. Бі наголошує, що діти шести років, описуючи іншу людину, фіксуються на її зовнішніх особливостях, у мовленні вони використовують достатньо глобальні поняття „приємний / неприємний”, „хороший / поганий”. Починаючи із семи років, описуючи іншу людину, діти, крім фізичного вигляду, намагаються характеризувати її внутрішні якості [4, с. 539]. Отже, дані досліджень свідчать про вдосконалення сприймання емоційного стану іншої людини в старшому дошкільному віці, а також указують на можливість його розвитку й удосконалення в процесі навчання.

Зазначені дані підводять до таких висновків.

Наприкінці дошкільного віку дитина є сформованою особистістю. Важливу роль у структурі її особистісних утворень відіграє соціальна перцепція, яка дозволяє адекватно пізнавати іншу людину.

При створенні спеціальних умов, що сприятимуть розвитку компонентів соціальної перцепції, ступінь її сформованості у дошкільника значно покращується.

Сприймання і пізнання людини на етапі дошкільного розвитку особистості змінюється і проходить через ряд вікових етапів, упродовж яких опис людини будується на основі: а) описування її конкретних дій і оцінювання – в молодшому і середньому дошкільному віці; б) виділення окремих психологічних якостей – у старшому дошкільному та молодшому шкільному віці.

Формування компонентів соціальної перцепції в онтогенезі на всіх вікових етапах відбувається в тісному взаємозв'язку і взаємозалежності. При цьому важливу роль

відіграють процеси розвитку потреб та мотивів спілкування з дорослими й однолітками, формування самосвідомості, сприймання емоційної експресії.

Література

1. *Барабанщиков В.А.* Зависимость точности идентификации экспрессии от локализации мимических проявлений / В.А. Барабанщиков, Т.Н. Малкова // Вопросы психологии. – 1988. – №5. – С. 131 – 140.
2. *Бауэр Т.* Психическое развитие младенца / Т. Бауэр: пер. с англ. – [2-е изд.]. – М. : Прогресс, 1985. – 320 с.
3. *Берк Л.* Развитие ребенка / Лаура Берк. – [6-е изд.]. – СПб. : Питер, 2006. – 1056 с. ил. – (Серия „Мастера психологии”).
4. *Би Х.* Развитие ребенка / Хелен Би. – [9-е изд.]. – СПб. : Питер, 2004. – 768 с. ил.
5. *Кистьяковская М.Ю.* О стимулах вызывающих положительные эмоции у ребенка первых месяцев жизни / М.Ю. Кистьяковская // Вопросы психологии. – 1965. – №2. – С. 129 – 140.
6. *Коломинский Я.Л.* Социальные эталоны как стабилизирующие факторы „социальной психики” / Я.Л. Коломинский // Вопросы психологии. – 1972. – №1. – С. 99 – 110.
7. *Крайг Г.* Психология развития / Г. Крайг. – СПб. : Питер, 2000. – 991 с. : ил. – (Серия „Мастера психологии”). – С. 253 – 457.
8. *Лисина М.И.* Формирование личности ребенка в общении / М.И. Лисина. – СПб. : Питер, 2009. – 320с. : ил. – (Серия „Мастера психологии”).
9. *Омельченко И.Н.* Теоретический анализ проблемы формирования социальной перцепции у детей с нормативным развитием и с детским церебральным параличом / И.Н. Омельченко // Специальное образование: традиции и инновации: материалы Межнар. науч.-практ. конф., 10-11 апреля 2008 г. / Бел. гос. пед. ун-т им. М. Танка; редкол. Н.Н. Баль и др.; [отв. ред. С.Е. Гайдукевич]. – Минск : БГПУ, 2008. – С. 240 – 243.
10. Психология человека от рождения до смерти. – СПб. : прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. – 656 с. – (Серия „Психологическая энциклопедия”).
11. *Репина Т.А.* Социально-психологическая характеристика группы детского сада / Т.А. Репина. – М. : Педагогика, 1998. – 230 с.
12. *Рюмшина Л.И.* Психологические особенности познания других людей детьми, воспитывающимися в семье и детском доме : дис. ... канд. психол. наук / Л.И. Рюмшина. – М., 1989. – 180 с.
13. *Щетинина А.М.* Восприятие и понимание дошкольниками эмоционального состояния человека / А.М. Щетинина // Вопросы психологии. – 1984. – № 3. – С. 60 – 66.